

МОЛИТВАТА НА БОТЕВ

НАДЕЖДА АНДРЕЕВА

В памет на баща ми

Знаем текста и мелодията на това невероятно произведение още от ранни ученически години, когато първият ни бунт срещу света, в който живеем не по свой избор, включваше от само себе си църквата и нейния Бог. Носим стиховете докрай в неповредените от практичност кътчета на душата, където този бунт не угасва съвсем. Нарекох творбата невероятна, защото тя няма подобна на себе си в българската литература, където богоборческите мотиви и антиклерикални настроения са почти банално явление. И защото, изправени пред нейната неповторимост, читатели и тълкуватели са я приспособявали многократно към собственото светоразбиране, а то е било почти винаги традиционно моделирано и политически актуално – наше, родно. Но въпреки всички компетентни или попвърхностни, съвестни или принудени анализи, стихотворението продължава да fasciniра със своята изворна чистота и своеобразна недостъпност, то е сякаш всичко онова, което казват за него и все пак нещо друго, много по-голямо от тясната българска действителност, нещо, което докосва истината за човешката съдба и е частица от усилията тя да бъде разчетена.

Още заглавието разтърсва леко наследената подреденост на мислене: Моята молитва. Тези две слова са първата сполука на твореца, началният акорд, в който звучи основната тоналност, съвършено изтеглената линия, която очертава бъдещата картина. Моята – ето това е важното! – започва монологичният разговор на поета с Бога. Ще изпея в стих нещо, което другите не познават. Никой от хората, сред които живея, не се молят на такъв Бог, за такова нещо и по този начин. Колективистична е нагласата на милионите християни – те се молят най-често заедно, на едно общо място, с обща за всички молитва: „Отче наш”, „Спаси Господи люди твоя”, „Аве Мария, моли се за нас”. Даже произнасят в хор поднесените наготово слова. Но молитвата, изписана в следващите редове, е само моя, както е мой този стих, този друг Бог – и нека той бъде благословен!

Ако първата част на заглавието определя основното качество на предмета, втората съобщава самия предмет. Молитвата е единственият начин за непосредствено общуване с Бога. Всички други тайнства изискват посредник. Останал сам в това тясно свободно пространство, християнинът

обикновено продължава да реди предварително научени текстове. Но той може и сам да съчини свой молитвен текст – за да измоли милост или да благодари за щедрост. Той не чака отговор от върховната сила, не спори с нея, не търси решения. Коего не означава, че човек не се е опитвал да прави това. Църквата порицава подобни опити като лишени от смирение (бедния Йов) и дори като еретически (мистиците). Но тя не може да ограничи този шепот на душата, който е в състояние да изрече най-скритото и най-силното желание на личността. Желание-огледало на една смосътворена действителност. И тъкмо такава е молитвата на Ботев.

Интересно е съдържателното съотношение на строфите в това доста дълго стихотворение. От всичките десет строфи шест са посветени на обяснението, какъв не е Богът, в който аз вярвам, една строфа съдържа характеристиката на този, когото почитам, и трите последни – самата молитва. Въпреки несъразмерността в обемите на изказа при тази триделна структура, по-малките две части изразяват в по-висока степен „истината” на стихотворението, отколкото твърде пространната първа част. С удивителна лекота е изградена една пирамидална конструкция, широката основа на която съдържа отрицанието, необходимо за разбиране на утвърденото. Колкото по-високо се издигаме до върха, толкова по-ясен става смисъла на загадъчната молитва, а последният стих на последната строфа го изрича със силата на завършената поетичност.

Ако се опитаме да изкачим стъпалата на тази Ботева пирамида, трябва да отговорим най-напред на въпроса какъв е за поета отхвърленият Бог. Повечето наши авторитетни историци на литературата спират вниманието си главно на първите шест строфи и ги анализират подробно, за да изтъкнат сатирическата дарба, политическите възгледи, бунтарския светоглед на автора и да обяснят, доколкото това им се удава, дали той е бил християнин, деист, или атеист. Не мисля, че последният въпрос има днес такова значение, но ако трябва и аз да дам някакъв отговор, ще кажа: Ботев е вярващ, защото атеистът е човек без надежда и без върховно сложен нравствен императив, а цялото творчество на поета свидетелства тъкмо за обратното. И така, отреченият Бог има в посочения текст поне четири основни черти: 1. Той е митичен, измислен; 2. Той е причинител – създател – на света, значи и на човека; 3. Той е утвърден с канона на църквата и неговото присъствие в духовната сфера обслужва практическите нужди на властта в широк смисъл; 4. Той е чужд на справедливостта и свободата.

Богът от библейската легенда обитава небесата – това е възможната най-голяма отдалеченост; той е неразбираем за едно мислещо същество. Следва аргументът, който доказва необяснимия – и неморален характер на божествените действия: „Не ти, който си направил // от кал мъжа и жената, //а човекът си оставил// роб да бъде на земята”. Тръпката, която изпитваме, когато четем тези редове, ни кара да осъзнаем какво е изгубил българският духовен живот с ранната смърт на Ботев: как ли би изглеждало зрялото творчество на човека, създал талива стихове в своята зелена младост, в шумотевицата и злобата на най-напрегнати обществени борби, отдадени на „делото”, писал в откраднати свободни мигове, при студ и глад, както се

казва – на коляно. Цитираната строфа би правила чест на всяка голяма литература – тя свързва по възможно най-простия начин едно философско прозрение с поезията. Разликата между двата Бога извежда на преден план онова, което големите мислители на Новото време определяха като мистериата на човешкия дух. Боговете са двама, защото и светът е двоен. Човешкото битие е свидетелство за това, неговата двойственост е най-ясно формулирана у Кант. Казано с едно изречение: човек живее в два свята – света на явленията, тъй като той е привързан чрез своята биологическа природа и света на висшата духовност, към който го приобщава способността да действа нравствено, значи свободно. Направените от кал мъж и жена са рожби на феноменалната действителност, те са двама, защото тяхната основна задача е да се размножават, преди да се превърнат отново в кал. Човекът е за Ботев нещо друго, той не е полово определен, защото е носител на нравствено съзнание, еднакво присъщо на мъжа и жената, а иманентно качество на това съзнание е свободата. Богът, който не заслужава признание, е владетел на първия, физическия свят; всички сме свързани с него, както животните и растенията, както мъртвата природа – калта. Определящ там е нагонът за оцеляване. Той осъжда човека „роб да бъде на земята“. Но Ботевият Бог е друг и удивителното тук е, колко този Бог е просвещенско-кантиански.

Употребявам този термин не защото мисля, че Ботев е познавал, респективно е изпитал влияния от страна на Кантовата философия, а защото тя е емблема на епохата – най-завършеният, най-чистият и най-трайно въздействащ върху бъдещето философски продукт на европейския осемнадесети век. Както е известно, разумът стои в идейния център на Кантовата теория на познанието. Негово най-важно качество е способността да осъзнава собствената си ограниченост. Тази способност е проява на свобода в областта на мисленето. Макар да не мож да проникне с ума си отвъд известен предел, със знанието че съществува такъв предел човек вече се е дистанцирал от него, свободен е от неговата абсолютна принуда. От другата страна на границата е светът „сам за себе си“. Отсамната действителност е достъпна за сетивата и разсъдъка – те преработват възприетото чрез надопитни, априорно дадени форми: време, пространство и каузалност. Принципът на причинната връзка е, следователно, една субективна, а не обективна категория. Позволих си това кратко учебникарско изложение, защото с него стигаме най-бързо до Ботев: няма разумно основание, което доказва съществуването на оня Бог, който е направил „от кал мъжа и жената“. След като няма причинност в „чистата“ действителност, не може да има и причинител. Което значи: връзката Създател-творение е просто рожба на природно ограничената човешка познавателна способност. Ако вярваме в някаква божествена сила, то трябва да я потърсим не в легендите за възникването на вселената и формирането на двуполови мислещи същества върху нашата планета, а някъде другаде. У човека и неговия разум, отговаря българският поет.

Църквата, както знаем, превръща библейския разказ в сещена догма. Това има не само абстрактно богословски, но и важен за обществените отношения смисъл. Богът – причинител на света – изисква благоговейно

смирение, душевна простота, безразсъдъчно приемане на оня ред, за който неговите посредници са дали съгласието си. Той има своя многочислена армия от институционализирани служители – „калугери и полове“, – на него палят свежи „православните скотове“. Обвинявали са Ботев за недопустимо вулгарен език в поезията, за смесване на сатирата, където такъв език може да намери място, с т. нар. чиста лирика. За модерното поетическо изкуство това отдавна вече не е проблем. Но думата „скотове“ сигурно продължава да дразни класически естети и примитивни защитници на православието. В края на ХХ век, в ерата на постмодернизма и посттоталитаризма, е странно да не разбереш, колко Ботеви е бил прав. Скотове е точното, колоритно, емоционално пренатоварено – радикално експресивно – слово, което характеризира в освободеното ни въображение всички онези „царе, папи, патриарси“, които подкрепяха пред очите ни „бездушните тирани“ на човечеството и техните свещоносци. Не Бог, а „човешките душмани“ са ги помазали с върховна власт – огласяват с непреградна, безогледна, почти улична освободеност Ботевите стихове. Защото може ли един Бог на доброто да мами „с надежди голи“, да търпи робството и да „зарече“ братята сиромаси? Логиката е безпогрешна и тя води към най-важната черта на божествената върховност, поставена в услуга на църквата и политическата система: безнравственост, родена от несвободата.

Ботев свързва тези две понятия, както правят това водещите умове на Европейското просвещение, напр. Русо, Шилер и Кант. Ще се спра само на последния, защото най-ясно изразена е близостта с неговата етика. Човек изявява своя вътрешен опит, когато се самоопределя при слагане началото на нещо и при вземане на решения. Тези действия са необясними, защото макар да се съобразяват с външната реалност, те сами за себе си са безпричинни – всяко обяснение изисква прилагане на каузалния принцип. Те са автономни по отношение на феноменалния свят, защото следват не природната необходимост, волята за оцеляване, изразена в „аз искам“, а законите на своето вътрешно битие, които гласят „ти трябва“. Това „трябва“ има категоричната сила на абсолютен императив и се нарича съвест. Действията, определени от съвестта, са нравствени. Те са рожба на разума, не на разсъдъка, на „сърцето“, а не на сетивния повик за живот. Нравственото е израз на малкото свобода, отредена на човека, неговото съдържание би могло да се предаде приблизително така: нека твоето действие има силата на всеобщ закон, ти трябва да бъдеш нравствен навсякъде и за всички; свободата, на която го дължиш, те задължава да пазиш, уважаваш, защитаваш свободата на всички; и нека това „трябва“ има за тебе силата на Божествена повеля (до тук Кант). Един нов Бог се очертава сега и странното не е, че за него става дума в съчиненията на европейски мислители, култивирали ума си във вековна философска традиция, а че е изнамерен от поета-несретник в изгнание, за когото хората един ден сигурно ще кажат „нехранимайко излезе“. Той, Ботевият, е Бог на доброто и свободата, с идеята за него са несъвместими робството, тиранията и лъжата.

Единствената строфа на стихотворението, в която Ботев описва своя Бог („А ти Божена разума, // защитниче на робите“), съдържа три ключови думи:

разума, защитниче, робите. Те изразяват до голяма степен представата на модерния човек за Бога: неговата същност е необяснима, надрационална и преди всичко морално определена. Разумът го характеризира като възможната най-висока духовност, „защитниче” – като нравствена сила, „робите” – като източник на свобода. Разумът е емблемата на Просвещението, а свързването му с идеята за божественост намираме пак у Кант: „Es klingt zwar bedenklich, ist aber keinesweg verwerflich zu sagen, daß jeder Mensch sich einen Gott mache...” („Звучи съмнително, но в никакъв случай не е осъдително да кажем, че всеки човек би трябвало да си създаде свой Бог”, прев. Н. А.)¹. И Ботев прави своя Бог, обединявайки поетически разума, нравствеността и свободата.

Въпросът „Защо става така?” следва естествено направения анализ. Традиционните отговори на този въпрос тръгват от материалната основа, за да обяснят духовния продукт. Те изследват историческия момент, обществените условия, природните и биографическите данни и заключават: Ботев отхвърля църковния Бог и скрепените с неговата святост институти на власт, защото е роден в поробена България, получил е определящи развитието му импулси от баща и майка, от образованието си в Русия, от кръга на българските емигранти в Румъния; защото е борчески по природа, патриот по убеждение и т. н. Посочените обстоятелства са, разбира се, верни – Ботев е син на своето време. Но работата не е само в бунтарския дух и любовта към родината. Има личности, които са дали на българското освободително дело не по-малко от Ботев. Но никой от тях не си е правил свой Бог.

Отговорът: защото Ботев е поет, е верен, но не е достатъчен. Има много автори на стихотворения, чиито творби са моделирани изцяло от социалната и природната среда. Дори този тип стихописци са голямото мнозинство в литературната история. Те възпроизвеждат с различен успех окръжаващите ги реални неща. Но има случаи, когато мисловно-градивната способност и волята за себенамиране на художника са много по-силни от неговото външно битие. Обстоятелствата, че произведенията му са свързани с основните черти на действителността, не променя обратната структура на взаимоотношение свят-творец. Познаваме малко такива личности – те обитават върховете ба европейското духовно развитие. Стремехът към себесъздаване чрез художествени дела добива при тях екзистенциални очертания. Творецът не живее вече два живота – един в сферата на фантастно-мисловното, а друг в пределите на биологично-всекидневното; първият асимилира втория, надвива го до пълно подчинение. Но има още една крачка и тя трябва да се отбележи, колкото и рядко да се срещат хората, които я правят: след като намират-изнамират себе си в изкуството, те пожелават да пресъздадат и света по свой образ и подобие. Не липсва люшкане и страдание по този път. Но те не се колебаят, не се страхуват, изпитват гордост от божествената мощ на своето творческо Аз. Ботевите стихотворения са безценни свидетелства за такава жизнена и писателска съдба. Двата основни фактора при

¹ Дълга този цитат на Рюдигер Сафрански; обяснявайки, че според Кант човек е длъжен да се подчинява на „ти трябва” така безусловно, като че ли то е заповядано от Бога, той цитира посочената мисъл на Кант в: Rüdiger Safranski. *„Wieviel Wahrheit braucht der Mensch”*, München, s. 120: Metaphysil “als ob”.

всеки творчески процес – среда и личност – разменят при него местата си. Първична е личността, тя прави себе си като пише стихотворения, служи на Родината и света, като изгражда по свой начин техния образ, моли се с неповторима искреност на Бог, който е истински, защото е негов. Краят на този род творци е различен и все пак сходен: някои се заключват в себе си и угасват в празното пространство на самоизбрана безсветовност, други загиват психически или физически. Ботевият рай е особено чист. Той просто е събдяване на молитвата.

А тя е изразена в трите последни строфи. Нейните части са подредени съвършено: от периферията към центъра, от широката основа към върха. Три желаниа, отправени към Бога: първото се отнася до хората, които съставят „средата“ на поета, второто – до него самия, третото до творческото дело. За първото говорят стиховете: „Вдъхни всекиму, о Боже, // любов жива за свобода...” и малко преди това: „на когото щат празнуват// денят скоро народите”, разбираме: всички народи на земята. Всекиму и всички са абсолютни определения на Ботевия идеал за окръжаващата действителност. Идеалът за собствената участ е не по-малко абсолютен – той поставя смъртта като последна цел: „в редовете на борбата // да си найда и аз гробът”. Много политически спекулации е изтърпяла личността на този поетически гений. Заради волтерианската му жлъч към официалната църква и нейните порочни служители, към султанската власт и нейните корисни крепители, срещу глупостта на ония, които се оставят покорно да бъдат грабени, Ботев най-често е превземан от партии с лява ориентация. След политическия опит, натрупан през изтеклия ХХ век, тези тълкувания ни изглеждат надживени. Ботев не е политик в общоприетия смисъл на понятието. Но той не е даже истински деец на революцията, който практически организира нейната подготовка и има точна представа за нейните резултати. Наивната и скъпа на сърцето и паметта ни театралност, с която той превзема кораба Радеcki, облича въстаническа униформа и коленичи, за да целуне земята, на която е обещал свобода срещу живота си, разкрива съвсем други страни на неговата духовна природа. Ботев е преди всичко и над всичко поет. Неговата представа за смъртта излъчва непреодолима привлекателност, тя е рожба на поетическо виждане и е абсолютно чужда на толкова необходимия революционен прагматизъм. Творбата – поетическото слово – е смисълът, оправданието, същността на неговото човешко битие. Това разбираме и от последната строфа на молитвата: „Не оставяй да изстине...” Ботев се моли всеки да участва в борбата за свобода и справедливост, той самият да загине като неин редник, но върхът на всички желаниа няма социален, нито дори личностен характер – на последното и най-високо място стои волята да създава и копнежът да остане завинаги в сътвореното. Сърцето да не изстине и гласът да стигне до хората. Защото сърцето е дом на Бога и словото е Неговият дар за избраници.

„Моята молитва” е най-религиозното стихотворение в българската литература. То е продукт на просвещенско и модерно мислене, озарено от пламъците на едно „буйно сърце”. Вярата, която излъчва, заразява и най-скептичните. Вярата, че има Бог, защитни на робите, Бог на разума, който вдъхва любов за свобода. Да му се помолим и ние.

Статията представя текста на реферат, изнесен на Международния научен симпозиум „Христо Ботев и предизвикателствата на модерния свят”, Пловдив, 30.10.1998 г.